

Nico den Bok

Een ongemakkelijke goedheid

Theologische reflecties bij de *global warming*

*Het water stijgt tot aan mijn lippen,
muren van water storten op mij neer
Jona 2:6*

Na de tsunami kwam Katrina.¹ Weer rees het water van de oceaan huizenhoog en spoelde met geweld over bevolkt land. Weer sloeg moeder natuur hard toe, met vele doden en een enorme verwoesting tot gevolg. Toch was er een belangrijk verschil. Geleerden zeiden steeds nadrukkelijker wat de betere slechtweerprofeten al decennia roepen: de toename van orkanen op aarde is een gevolg van de opwarming van onze planeet, die zelf vooral een gevolg is van de uitstoot van CO₂gassen, geproduceerd bij het verstoken van fossiele brandstof met name door auto's en industrie.² De schokgolf die vooral Sumatra trof, lijkt niet door toedoen van mensen veroorzaakt; bij de wervelstormen in het Caribische gebied lijkt dit wel het geval.

De worsteling van gelovigen met natuurrampspoed krijgt een eigen karakter als mensen een aandeel aan de rampspoed hebben. Tussen een deel van de schepping, dat zich met dodelijke kracht op mensen stort, en de Schepper, die naar christelijke overtuiging een goede God is, staat dan nog een derde partij: de mens, geconfronteerd met grotendeels onvoorziene gevolgen van zijn daden. Dit artikel wil enkele theologische reflecties bieden over deze eigen categorie natuurrampen. Ik begin met een herkenning in de Bijbel en een oud, maar ondergeschoven kind in de Westerse theologie. In de tweede paragraaf kom ik tot twee existentiële vragen, die zowel binnen als buiten de kerk leven en die niet alleen een intellectueel verantwoorde, maar ook een breder toegankelijke bespreking verdienen. Moeten dergelijke natuurrampen als straf van God gezien worden? In de derde paragraaf vraag ik mij af: wat doet God bij rampspoed van deze aard? Tot slot vat ik de gevonden antwoorden samen.

een chronische, verstorende invloed van mensen. Op zichzelf is een dergelijke ontregeling geen nieuw gegeven; alleen de aard en omvang ervan – en daarom ook de complexiteit van de bezinning – lijkt nieuw. In het oudtestamentische Israel was er een regel, die op veel bescheidener schaal waakte voor een niet onvergelykbare rampspoed, een regel niet gericht op waterhuishouding, maar op landbeheer. Het land dat je bebouwt, mag je zes jaar lang bewerken, maar geef het dan een jaar rust, laat het dan braak liggen. Dit gebod uit de Thora – de instelling van het sabbatsjaar – is gekoppeld aan het meer bekende gebod van de sabbatsrust: zes dagen zul je werken, maar op de zevende dag zul je rusten van je werk.³ Dit verband doet onmiskenbaar de dringende suggestie: ga met de aarde op vergelijkbare wijze om als met je lijf en ziel.

De achtergrond voor deze regel lijkt mij, dat de ritmes waarmee mensen werken met de natuur, enigszins gelijke tred moeten houden met de ritmes van de natuur zelf. Negatief gezegd: dat het goed en nodig is werkritmes niet te veel uit de pas te laten lopen met natuurritmes. Haalt een boer meer uit de grond dan de akker zelf ‘aanmaakt’, dan put hij de grond tenslotte uit. Als wij sneller produceren dan de natuur, gaat de klok van de cultuur steeds meer voorlopen op de klok van de natuur – de Thora zegt: zet deze twee klokken regelmatig gelijk, één keer in de zeven dagen, één keer in de zeven jaar. Zorg dat wat jou gegeven is en wat je ermee doet, voldoende synchroniseren. Dat heeft niet alleen de natuur in ons nodig, maar ook de natuur rondom ons.

Dit synchroniseren, dat heilzaam is voor onszelf en onze leefomgeving, heeft ook een religieuze dimensie. De zevende dag is niet een dag om alleen maar te rusten, maar om te rusten in God. Gelukkig ontstaat hiervoor onder ons, dankzij de vernieuwde zin voor spiritualiteit, een nieuw zintuig. Geestelijk leven behoort tot de volksgezondheid van elk land. De kern van het oude inzicht dat hierachter ligt is heel basaal: als er een Bron van alle leven is, zal leven dat geen voeling houdt met deze Bron gaan kwijnen. Als de natuur een Auteur heeft, hangt de natuur aan zijn woord, zijn redebeleid. De zevende dag of het zevende jaar is een tijd waarop we ons stilzetten bij dat wat de Schepper ons schenkt en dus ook bij de wijzen en tijden waarop Hij dat doet. Omgekeerd, als we door blijven lopen in de ritmes van ons drukke doen en laten zonder bij God stil te staan, gaan we lijken op spelers in een orkest die steeds meer opgaan in hun eigen spel; naar de dirigent wordt niet of nauwelijks gekeken.⁴

We stoten hier op een Bijbelse en klassiek theologische gedachte, die voor veel protestanten, maar ook voor veel moderne christenen tamelijk vreemd geworden is: dat er niet alleen in de Schriften, in het geweten of in de ziel een stem van God te beluisteren, maar ook in de natuur.⁵ Ook daar fluistert een stem: doe mij recht. We hebben met God niet pas te maken in zijn openbaring en de geschiedenis van Israel. Het heeft een goede zin dat Genesis voor Exodus is geplaatst. God heeft alle dingen naar hun eigen aard geschapen, zegt het scheppingsverhaal, ‘en zie het was goed.’ Goede regels voor intermenselijke omgang zijn dus een uitdrukking van wat God wil, maar ‘natuurwetten’ zijn dat ook al. Als iets in de natuur doet waarvoor het gemaakt is, doet het Gods wil. De oudtestamentische wijsheidsliteratuur is daarom in principe een legitieme verbreding van de profetische Thora.⁶

Zonde, natuur en straf

Als ook natuurwetten een uitdrukking zijn van wat God wil, zondigen we dus

ook als we *daar* te weinig rekening mee houden. In ‘Eert uw vader en uw moeder’ klinkt een echo van ‘Eert uw Schepper’.⁷ Wanneer we niet meer letten op de regels van al wat leeft en beweegt – waartoe ook het leven in generaties behoort –, komen we in een gevarezone; want met die regels en het contact met de Schepper zijn ook randvoorwaarden voor ons eigen bestaan gegeven. Daarin zit wel enige rek dankzij de herstelmecanismen die in de natuur zijn ingebouwd; maar ook die rek heeft een grens.

Nu zijn velen vanuit een meer traditioneel geloof opgegroeid met de gedachte, dat zonde niet ongestraft kan blijven. En dat roept het schrikbeeld op van God die via rampspoed mensen straft. Is er dan toch een God die bij onweer bliksemschichten naar beneden werpt – die een orkaan als Katrina aanblaast? Vele gelovigen zijn blij dat ze deze vorm van denken, met zijn mythologische en in dit geval wrede of grillige godsbeeld, achter zich hebben gelaten. In reactie daarop hebben ze zich vaak in de armen van het geseculariseerde denken geworpen. In

het grillige wrede
godsbeeld voorbij

noodweer zien zij dan alleen nog een brok natuurgeweld, dat volgens meteorologische wetten verloopt. Ze zien niet, dat ze hiermee van de regen in de drup geraakt zijn. Bij onweer is het niet God die bliksemt. Wat bliksemt is een stukje natuur, doordat bij de botsing van warme en koude lucht elektrische ontlading optreedt. Maar die natuur werkt wel volgens wetmatigheden die de Schepper heeft laten ontstaan en in stand houdt – met een term uit de Thora: die te zien zijn als instellingen van de Heer. Een *ontregeling* van de schepping, als die door mensen geïnitieerd is, is een verstoring van natuurlijke processen, die deels via natuurlijke processen doorwerkt. We kunnen hier te veel, maar ook te weinig zeggen. God zorgt niet voor die storing, maar wel voor die processen.

Er zijn dus *twee* klippen te vermijden. De ene klip is dat we God zozeer verre houden van een rampzalige storing, dat we hem óók niet meer als schepper zien. De andere klip: dat we God in de uitvoering van zijn scheppingsmacht erkennen, maar dan menen dat de storing óók van hem komt. Als wij iets in de natuur verstoren, komen we niet aan God, maar wel aan iets wat God gemaakt heeft. Dan

verstoring van de
schepping wekt
verstoordheid van
de Schepper

is het ook niet onterecht daarbij een verstoordheid van de Schepper te voelen – een ‘toorn van God’ zoals bijvoorbeeld Jona ervoer. De rampspoed die uit deze verstoring voortkomt, zoals een overstroming, is dan niet ten onrechte te zien als een straf op onze zonden. Daarbij moeten wel twee kanttekeningen gemaakt.

Door mensen opgeroepen natuurrampen op micro- en macroniveau zijn geen straf van God in de zin dat *Hij persoonlijk* mensen ermee ‘bezoekt’. Zo persoonlijk door God worden ze in de regel niet toegedeeld – in de regel worden ze in het geheel niet *toegedeeld*. Natuurwerkingen zijn wel doelmatig, maar niet geadresseerd. Dit wil niet zeggen, dat God *nooit* persoonlijk zou kunnen straffen door middel van een ziekte of natuurramp, maar wel dat, als Hij het doet, het een wonder zou zijn – een ingreep niet minder onverwachts dan bijvoorbeeld een bovennatuurlijke redding – en Hij in de regel geen wonderen doet. En dit laatste heeft een goede zin. Laat ik hier alvast één gezichtspunt noemen. Wat de natuur ‘doet’, is geen persoonlijke daad van God. De traditie noemt het een werk van God. Een werk heeft een zelfstandigheid die een daad niet heeft. De natuur is Gods scheppingswerk, dat wil zeggen: iets met een eigen aard of identiteit, zo door God in het bestaan gebracht en gehouden, dat het gegeven bepaalde condities op een bepaalde wijze werkt. Een wonder is echter een ingreep van God in dit ‘gewone’ werk, een opzienbarende wijziging. Daar moet dan ook een bijzon-

dere reden voor zijn. In de regel laat God zijn gewone werk uitspreken, zonder onderbreking, ook als die zwiiggende taal van 'de werkelijkheid' hard is. Kennelijk vertrouwt Hij veel toe aan de ervaring en het gezonde verstand, die ons deze taal kunnen leren verstaan en daarbij leert op andere, ook oudere schouders te staan. In de realiteit van natuurlijke processen, met haar eigen weerstand tegen en terugslag op dat wat wij ermee doen, lopen we dus tegen God op, alleen niet tegen God persoonlijk, maar tegen zijn werk, tegen de arrangementen waarvoor Hij al gekozen heeft. Hier is alleen in overdrachtelijke zin van straf te spreken, omdat straffen een persoonlijk en rechtmatig toedelen van onheil is, terwijl het hier gaat om het ondergaan van de gevolgen van wandaden gegeven de natuur als werk van God.

De tweede kanttekening is, dat natuurrampen die door mensen zijn opgeroepen, vaak geen 'straf' zijn op *persoonlijke* zonden van *hen die erdoor getroffen* worden. Dat zijn ze alleen als daders zelf de kwalijke gevolgen van hun daden te dragen krijgen. In dit leven zijn het echter niet zelden anderen, die erdoor getroffen worden. Vaak wordt de ontregeling ook niet door een individu veroorzaakt, maar door een groep mensen, bijvoorbeeld meerdere generaties. Als deze groep zelf te lijden krijgt onder wat zij (mis)doet, geldt dat toch niet voor alle leden evenzeer; en ook dan is het mogelijk dat een *andere* groep de (hoogste) prijs betaalt. Al deze onderscheidingen moeten blijven staan; we dienen daders en slachtoffers dus goed uit elkaar houden. Bij *global warming* is duidelijk, dat ook de belangrijkste veroorzakers erdoor getroffen worden; toch krijgen de andere landen de *meeste* gevolgen daarvan te verduren, onder meer omdat zij niet de middelen hebben om bijvoorbeeld dijken te bouwen. Hier zit een onrecht in, dat niet mag worden uitgevlakt.⁸ Weliswaar neemt dit niet weg, dat die rampspoed door mensen veroorzaakt is en daarmee ook iets misdaan is tegenover God: mensen hebben storend ingewerkt op het werk van zijn handen. Al wordt God daardoor niet persoonlijk getroffen – behalve in Jezus – het zou niet goed zijn als Hij daar onverstoort bij bleef. Daarom, nogmaals, als we in deze natuurrampen ook een oordeel proeven, een waarschuwend vinger van hogerhand, is dat geen inbeelding. Maar dat is dan wel een gedifferentieerd oordeel. De rampspoed zegt ons dat wij iets fout doen, maar wijst zelf niet noodzakelijk de schuldige aan.

Het is misschien niet overbodig afzonderlijk te zeggen, dat God niet tegen elk menselijk ingrijpen in het werk van zijn handen is. Als dat zo zou zijn, had Israel het land in het geheel niet mogen beploegen en had een sabbatsjaar al helemaal geen zin gehad. Er is geen Bijbels of christelijk verbod op het bewerken van de natuur in het algemeen, ook niet van de menselijke natuur. De Thora waarschuwt alleen tegen een ingrijpen, waarvan het milieu en het menselijke gestel schade ondervinden en niet voldoende kunnen herstellen, een schade die zelf een erfenis voor een later geslacht kan worden. De Nederlandse deltawerken zijn mijns inziens een voorbeeld van een goede, geoorloofde vorm van ingrijpen in de natuur. Omdat, zoals ik al zei, dat wat de *natuur* 'doet' niet door God *persoonlijk* gedaan is, houden we met een dijk niet God van het lijf. En een ingrijpen in een ontregelde natuur zoals bij de bestrijding van aids ten bate van hiv-besmette kinderen⁹ (om nog een voorbeeld te noemen) is te zien als een eigentijdse uitwerking van de 'bescherming van weduwen en wezen' uit de Thora.

Ik kom tot een laatste, prangende vraag. Als God dat wat de natuur doet niet zelf doet, maar *háár laat* doen¹⁰, ook wanneer daaruit structurele ontregelingen

bij gedachte aan
straf daders en
slachtoffers goed
uit elkaar houden

aidsbestrijding
moderne
'bescherming van
weduwe en wees'

voortkomen na verstorend ingrijpen van mensen, wat doet Hij dan zelf? Mijn antwoord laat zich misschien al raden; het mag hard klinken, maar ik zie geen beter. In de regel doet God dan niets anders dan gewoon blijven scheppen, volgens de ritmes en wetmatigheden die Hij voor de dingen aanhoudt. Hij doet datgene waarmee Hij ons elke zondagmorgen in de kerk groet: trouw blijven aan het werk van zijn handen. Vanwege die trouw zal Hij bij ontregeling niet allereerst redden, maar de ontregeling laten begaan en bestaan.

Ook in dit opzicht gaat Genesis aan Exodus vooraf. Na de zondvloed betuigt de regenboog dat God van zijn kant de aarde niet zal verwoesten. De seizoenen zullen komen en gaan, wat mensen ook doen.¹¹ Welbeschouwd zegt de regenboog niet, dat de aarde niet verwoest zal worden. Hij zegt alleen, dat *God* dat niet meer zal doen in reactie op menselijke wandaden en de (soms immense) gevolgen ervan, dus als straf, als gericht. Het is van groot belang te zien dat dit niet vanzelfsprekend is. We zijn hiermee al halverwege het evangelie, de boodschap van Gods goede vergeving en herschepping – halverwege, niet minder, maar ook niet meer. God stopt niet met scheppen; maar Hij belooft ook niet zonder meer te redden.¹²

Hier wordt een cesuur zichtbaar, waar we niet zomaar overheen kunnen stappen, bijvoorbeeld door meteen vanuit het Nieuwe Testament te denken. Als God bij een ingrijpende, door mensen veroorzaakte ontregeling van de schepping

geen inbreuk op
natuurwetten is
ook deel van
Gods goedheid

doorgaat met scheppen, doet Hij al veel, dat niet vanzelfsprekend is. Maar daarmee zegt Hij nog niet toe, mensen te verlossen. En daarin zit een belangrijk aspect van rechtvaardigheid, zo merkte Augustinus al op.¹³ Het is niet onrechtvaardig om mensen niet uit een door hen zelf veroorzaakte ellende te halen (wel, om dat te doen zonder rekening te houden met het onderscheid tussen daders en getroffen).

Het heeft dus een eigen goedheid dat God zijn schepping trouw blijft door te doen wat wij in de regel zien gebeuren: dat haar wetmatigheden *niet* worden bijgesteld wanneer er door toedoen van mensen via die wetmatigheden een structurele weeffout of ontwrichting in de schepping ontstaat.

Voor die goedheid zijn meer redenen te geven. Als er *geen* cesuur tussen scheppen en redden zou zijn, of als die niet voelbaar wordt, zouden mensen niet goed van hun fouten kunnen leren. Zou God ingrijpen elke keer dat er iets fout dreigt te gaan in de schepping, dan zou de geschapen werkelijkheid een droom- of spookhuis worden, waarin alleen goede daden reële gevolgen kunnen krijgen. Dankzij een doorgaand scheppingswerk kunnen mensen de spelregels die daaraan zijn meegegeven, gaandeweg ontdekken. Alleen dan is er een betrouwbare omgang met natuurlijke gegevens – en dus cultuur – op te bouwen. Negatief geformuleerd: alleen als God zijn eerste werk, zijn scheppingswerk, niet aanpast aan onze verlangens, kunnen we tegen de gevolgen van onze eigen gretigheid of wanbeheer aanlopen. Alleen dan kunnen we ook goed leren uitzien naar zijn verdere werk, zijn reddingswerk en schadeherstel. Wie Gods eerste werk niet eert, is zijn verdere werk niet waard – dat lijkt me de morele consequentie van de goede boodschap dat God zijn *schepping* wil behouden. We begeven ons hiermee systematisch-theologisch op een nog grotendeels onontgonnen terrein: de ethische zijde van Gods scheppingswerk, niet alleen in samenhang met, maar ook in onderscheid van zijn verlossingswerk.

Als God bij een ontregeling doorgaans niet tot een persoonlijk ingrijpen overgaat, kan Hij zijn stem nog altijd via een ethisch protest tegen die ontregeling laten horen. Zo'n protest is dan ook helemaal terecht, want Hij heeft die ontregeling

ling niet veroorzaakt. Een protest zal voor de daders niet alleen een aanklacht inhouden, maar ook een oproep tot ommekeer en tot herstel van de schade bij slachtoffers waar mogelijk (en wenselijk). God kan het geweten van mensen wekken. Hij kan ook bepaalde mensen laten getuigen van zijn verontwaardiging en zorg, Hij kan profeten zenden. *Last but not least*, Hij kan zelf in zijn schepping komen en zo door persoonlijke daden het verschil duidelijk maken tussen wat Hij niet-goddelijke realiteit (natuur, mensen) geeft te doen en wat Hij zelf doet. Dat God doorgaans niet ingrijpt, betekent dus allerm minst, dat mensen de dingen doorgaans maar hun natuurlijke loop moeten laten nemen. Integendeel, het gaat samen met een appèl om de ruimte tot veranderen en leren te benutten, zodat rampspoed die anders via de gegeven scheppingsverbanden zal gebeuren niet hoeft plaats te vinden.

Maar wordt de belofte van de regenboog dankzij het Nieuwe Testament niet tot een ongereserveerde toezegging van redding? Vanuit het evangelie weten we toch, dat God *altijd* reddingsbereid is? Is juist dat niet de Blijde Boodschap?

Het evangelie kan in één naam worden samengevat: Jezus – God redt. Daarbij denken we meestal, dat God mensen redt zoals Jezus dat doet, niet dat Jezus zelf de mens is die door God gered is, en *daarin* tot voorbeeld gesteld voor alle andere mensen. Toch heeft het evangelie mijns inziens ook deze zijde; en die heeft belangrijke implicaties. Als met Jezus' optreden het Koninkrijk aanbreekt, doet Hij allerlei wonderen waarbij Hij mensen bevrijdt, geneest, redt. Maar velen redt Hij ook niet (de meesten die op zijn weg komen en allen die Hij niet ontmoet). En ook Hij zelf wordt op die weg niet gered: Hij krijgt te lijden en wordt gedood. *Zijn* redding is in feite zijn opstanding. Dat is echter een heel eigensoortige redding, het is geen redding van de dood waarbij de dood wordt uitgesteld, maar waarbij de dood wordt opgeheven. Met zijn wonderen wil de Heer vooral opwekken om op zijn leven, sterven en opstaan te vertrouwen, om te gaan geloven in *zijn* weg als *de* weg.

Is dit goed gezien, dan is een implicatie hiervan, dat ook het evangelie, in de gang die het beschrijft ('van Epifanie naar Pasen'), steeds sterker terugverwijst naar Gods gewone werk.¹⁴ De opstanding is een ongehoord ingrijpen van Gods kant, maar een wonder dat *meer* dan andere wonderen de gewone gang van zaken in de schepping *in tact* laat. God wil mensen kennelijk vooral leren geloven, dat de opstanding het belangrijkste vangnet is dat Hij onder de schepping gespannen heeft. De opstanding van een mens is dan niet alleen de laatste, meest wonderlijke redding van God – en de enige die ook definitief is – maar ook zijn *gewone* redding. Als de Heer het sterkste bewijs van herschepping levert, levert Hij tegelijk het sterkste bewijs van zijn scheppingstrouw.

ethisch protest ook ingrijpen van God

God wil mensen leren vertrouwen in de opstanding

Balans

Uitgaande van geloofsvragen die opkomen als we zien tot welke rampspoed de opwarming van de aarde kan leiden, heb ik gewezen op een onderscheid tussen Gods scheppen en Gods redden. Dit onderscheid speelt in de hedendaagse theologische reflectie nauwelijks een rol, maar blijkt niettemin van vitale betekenis. Ik heb het in de eerste paragraaf eerst opgenomen voor de oude gedachte, dat ook de natuur van God spreekt, en dat we *een deel van* wat God wil moeten aflezen aan natuurlijke processen. 'Zorg dat je het bewerken van de natuur regelmatig afstemt op die natuur', zo verzekert ons de oud Israëlitische instelling van het sabbatsjaar. Door mensen 'getriggerde' natuurrampen ontstaan doordat mensen

Debat

orthodoxie koppelt schepping te zeer aan Gods persoon

ontregelend inwerken op de natuur en deze ontregeling via natuurprocessen doorwerkt. God zorgt voor die natuurprocessen, niet voor die inwerking.

Hiermee is een voorzet gegeven voor een antwoord op de vraag: Moeten we in een door mensen ontketende natuurramp een straf van God zien? (zie de tweede paragraaf). Dat wat de natuur 'doet' is geen persoonlijke daad van God zelf, maar iets dat Hij dingen laat doen die Hij elk zijn eigen aard geeft door ze er zo en niet anders te laten zijn. Wat een ontregelde natuur 'doet' is daarom óók geen straf van God persoonlijk; het is het gevolg van menselijke zonden; die werken via natuurverbanden door. Zo gezien blijkt veel religieuze orthodoxie de schepping te strak aan de persoon van God te koppelen. Toch heeft zij een punt: omdat bij een dergelijke ramp iets van Gods scheppingswerk ontregeld raakt, wordt terecht iets van 'goddelijke toorn' gevoeld. We moeten dan wel behoedzaam blijven onderscheiden tussen daders en getroffenen omdat het vaak niet de daders zijn, die getroffen worden.

Maar wat doet God zelf dan, persoonlijk, bij een ontregeling? (was de vraag in de derde paragraaf). Het Oude Testament wijst ons bij elke watervloed op de regenboog; die zegt niet dat God altijd zal redden, wel dat Hij trouw blijft aan het werk van zijn handen. Dit is een opmaat naar het evangelie van Gods reddende liefde, maar nog niet het evangelie zelf. *In de regel* doet God niet meer en niet minder dan doorgaan met scheppen. Ook als Hij tegelijkertijd de gewetens van mensen wekt en zelfs als Hij zelf in zijn schepping komt en met persoonlijke daden het verschil tussen hem en zijn schepping duidelijk maakt. Veel (post)moderne religiositeit heeft geen oog voor deze 'harde' kant in Gods opstelling; ook zij koppelt de schepping te strak aan de persoon van God, zij het nu aan een lieve, altijd reddende God.¹⁵ Toch heeft die kant een goede zin. Het Nieuwe Testament wil ons meenemen op een weg van vertrouwen, waarbij de opstanding het belangrijkste – en mogelijk zelfs enige – wonder van redding is, dat God voor mensen doet. Precies zo is zij een ongehoorde bevestiging van zijn trouw aan de schepping met haar natuurprocessen. Een trouw die ruimte laat voor de reële mogelijkheid dat de natuur in en om mensen door mensen wordt verwoest.

Dr. Nico den Bok is predikant in de Den Haag; hij is bestuurslid van de Stichting Utrechtse Studiedagen; hij publiceerde artikelen o.a. over Augustinus en Anselmus, geloof en kunst, en spiritualiteit.

Noten

1. Vgl. mijn 'Een schokgolf door de schepping. Theologische reflecties over de tsunami', in: *Kerk en Theologie* 57 (2006) pp. 10-23. De tsunami was in 2004, Katrina in 2005. De cycloon Nargis die in Myanmar (Thailand, voorjaar 2008) zo'n 80.000 doden opeiste, lijkt ook gevolg van *global warming*.
2. Heel bekend is de discussie over de film van Al Gore: *An inconvenient truth* (op DVD verkrijgbaar).
3. Zie Ex. 23: 10-11 en 12. Rond het sabbatsjaar plaatst de Thora nog een wijdere instelling: die van het jubeljaar (zie Lev. 25, vgl. B. Maarsingh, *Maatschappijkritiek in het Oude Testament: het jubeljaar*, Kok, Kampen, 1977). Zo zijn er drie kringen: goede omgang met jezelf, met je milieu en met medemensen (samenleving). In de problematiek van de *global warming* komen ze alle drie in het geding: persoonlijk handelen, ecologische samenhang en politiek-economische factoren.
4. In Israël kreeg het sabbatsritme voor mens, aarde en samenleving ook een *liturgische* uitwerking. De protestantse traditie hield daarvan niet veel meer over dan de dank- en biddag voor gewas en arbeid, die in onze verstedelijkte samenleving al langer een zieltogend bestaan leiden. De invoering van het Kerkelijke Jaar heeft een nieuwe kans gegeven Gods reddingswerk en zijn scheppingswerk goed op elkaar te betrekken. M.n. de

- paasnachtliturgie die in veel PKN-gemeenten ingang vond – waarin behalve het evangelie van kruis en opstanding ook het Exodusverhaal en Genesis 1 op het rooster staan – biedt daarvoor een uitgelezen mogelijkheid.
5. Aan deze doofheid voor de scheppingsverkondiging (vgl. Ps. 19: 4 of Rom. 1: 21) heeft één van de belangrijkste 20ste eeuwse theologieën bijgedragen: die van Karl Barth – al reageerde Barth terecht op een mentaliteit die tussen het natuurlijke en God een te korte link legde en zo óók doof maakte voor die verkondiging.
 6. Dat deze wijsheid dan wel begrensd is, heeft ze zelf vlijmscherp aangegeven, in Job en Prediker: natuurlijke causaliteitsverbanden zorgen er lang niet in alle gevallen voor, dat (alleen) de dader krijgt wat hij verdient. Zie ook de tweede paragraaf en noot 12.
 7. Zie Ex. 20: 12 en Pred. 12: 1.
 8. In veel gevallen liggen de verantwoordelijkheden nog complexer. Bij kanker bv: als de enorme toename van kunstmatige stoffen in ons voedsel in de laatste decennia de vatbaarheid voor kanker heeft vergroot, dan is dat iets dat door vele mensen vanuit heel verschillende (on)verantwoordelijkheden is gedaan en dat velen van hen, maar ook anderen slachtoffer heeft gemaakt.
 9. Zie hiervoor Aster den Bok & Willeke Neels, 'World council of churches/EPN, HIV and AIDS treatment - FBOs getting involved', in: *Contact magazine. Magazine of the World Council of Churches in Africa*, oktober-december 2007, no 185, pp. 20-26.
 10. Met een traditionele term: bij ontregeling is er dus een toelating van God aan de orde, gekoppeld aan, maar onderscheiden van de toelating waarmee Hij de mens ruimte geeft te zondigen.
 11. Vgl. Hand 14: 16-17.
 12. Genesis laat ook zien, dat de redding *van mensen* gekoppeld wordt aan hun rechtvaardigheid (Noach). Hiermee raken we aan een rode draad door de bijbel, van Lot (Gen 18: 33) tot Jezus. Om gered te worden moet je rechtvaardig zijn (of worden). Dit kan ik hier niet verder uitwerken, maar ook dit is een lijn die ons bij het slot van §3 brengt (in aansluiting bij de tweede kanttekening van § 2).
 13. Voor teksten en een bespreking daarvan, zie mijn 'Wat God wil, volvoert Hij. Een systematische analyse van Augustinus' teksten op Gods (verkiezende) wil in relatie tot de menselijke wilsvrijheid', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 49 (1995) pp. 24-41, m.n. p. 34 e.v.
 14. Is dit goed gezien, dan ligt hier ook een belangrijke grens voor de hang naar gebedsgenezing, die in onze tijd weer toeneemt. Die hang kan zo sterk zijn, dat het evangelie in feite achterstevoren gelezen wordt (van 'Pasen naar Epifanie'). Voorop staat dan de genezing zelf. Maar als het goed is, komt genezing op de tweede plaats en komt het geloof in God als redder en schepper eerst. Groeit dit geloof, dat kan steeds meer aanvaard worden dat de in het vooruitzicht gestelde opstanding de eigenlijke, en misschien ook enige, genezing of verlossing is.
 15. Zowel meer orthodox gevormde als meer (post)modern denkende gelovigen zien vaak wel, dat er veel in de wereld gebeurt wat niet past in de visie op de schepping als persoonlijke daad van God. Uit beide groepen zie je mensen die hier een uitweg vinden door afzwakking of ontkenning van het persoonlijke karakter van God. Ik stel een andere oplossing voor: een nieuwe doordenking van het klassiek theologische onderscheid tussen God en schepping. Zo gezien vat de genoemde visie, rechtsom of linksom, scheppen te veel als incarneren op.